

Парадигматичні маркери антонімічності

Д. В. Мовчан

Сумський державний університет, м. Суми, Україна

*Corresponding author. E-mail: d_movchan@i.ua

Paper received 05.08.2016; Accepted for publication 15.08.2016.

Анотація. Статтю присвячено дослідженню особливостей парадигматичної організації антонімічних одиниць сучасної німецької мови. Автором виокремлено та проаналізовано формальні та змістові маркери антонімічності. Інтерпретовано поняття „антонімічне значення“ та „антонімічна значущість“. Розкрито характер зв'язку між антонімією та запереченням.

Ключові слова: антонімія, парадигматика, антонімічне значення, антонімічна значущість, заперечення.

У лінгвістиці дослідження антонімії базується на лексичному значенні. Термінами «антонімія» та «антоніми» часто оперують як представники лінгвістичної науки, так і рядові носії мови. Однак при ознайомленні зі спеціальними дослідженнями виявляються досить суперечливі погляди щодо лінгвістичного статусу антонімії, її місця в лексико-семантичній структурі мови: від повного невизнання антонімії як семантичної категорії (А. Г. Волков, В. М. Ключова) до проголошення її семантичною універсалиєю (М. Р. Львов, Л. А. Новиков, Н. М. Шанський, Е. Агрикола, В. Мюллер та ін.). Полеміку викликають й окремі лексичні пари щодо правомірності вважати їх антонімами. Між тим, факт існування у різних мовах слів із протилежним значенням є загальноновизнаним, а отже, антонімію можна розглядати як одну із важливих універсалий лексичного рівня мови. На користь цього факту свідчать, зокрема, спільність структури протилежних значень мовних одиниць та помітна схожість формальної класифікації антонімів та їх основних семантичних типів у різних мовах. Вище сказане потребує розгляду питання про те, які саме лексичні одиниці повинні називатися антонімами, тобто яким критерієм вони повинні відповідати, щоб мати такий статус.

Об'єктом дослідження виступають антонімієносники сучасної німецької мови, предметом – особливості їх структурно-семантичної організації.

Слово є різнонаправленою одиницею, що активно функціонує у мовленні. У слові співіснують два статуси, яких воно набуває у системі мови: статус слова-назви, чи то слова-ономатема, та слова-синтагми [1]. Значення слів-ономатем носять інваріантний характер і детермінуються, як правило, позамовними факторами, співвідносячись зі світом речей та понять та вибудовуючи парадигматичні опозиції та ряди, в той час, як значення слів-синтагм формуються винятково під впливом контексту. З реальною дійсністю та мисленням смисл окремого слова-синтагми пов'язаний не прямо, а через загальний смисл фрази або ж висловлення, частиною яких є ця одиниця.

Пріоритетною сферою встановлення антонімічності слів ми схильні вважати саме парадигматичні відношення між мовними одиницями. Синтагматичні зв'язки слів із протилежним значенням виступають, скоріше, підтвердженням їх антонімічного статусу, реалізацією потенційних можливостей спільного функціонування антонімів у мовленні. Ми не відкидаємо можливості формування антонімічних смислів на основі специфічного вживання мовних знаків у потоці

мовлення, проте вважаємо, що такі одиниці потребують чіткого лінгвістичного аналізу та термінологічного розмежування.

Лексичні одиниці як у формальному, так і в семантичному плані, характеризуються комбінаторністю. Комбінаторність мовних одиниць складає фундаментальну основу парадигматики: «Парадигматика – тип зв'язків у мовній системі, які встановлюються на підставі варіативності, подібності, протилежності, похідності, включення, субкатегоризації мовних одиниць ...» [6, с. 531]. Суть таких відношень полягає у тому, що мовні одиниці можуть на основі форми або змісту, або ж на основі форми та змісту одночасно, асоціативно об'єднуватися у певні групи, проявляючи при цьому схожість, або ідентичність, одних компонентів та відмінність інших.

Парадигма в широкому розумінні охоплює всі мовні величини, здатні замінити одна одну в одному й тому ж контексті, перебуваючи у відношеннях протиставлення. Якщо синтагматичні зв'язки між словами представляють собою тип відношень, що мають назву логічної кон'юнкції і виражаються формулою «і А, і В, ... і Х», то парадигматичні відношення є прикладом відношень логічної диз'юнкції, що виражається формулою «або А, або В, ... або Х».

Структурні маркери антонімічності. Антоніми як один із проявів словесних опозицій у формальному плані можуть повністю не співпадати, і тоді їх опозиції є суто семантичними, наприклад: *'die Leere – die Fülle'*, *'der Fund – der Verlust'*, *'die Liebe – der Hass'*. Але в багатьох випадках антоніми подібні один до одного у формальному плані, найчастіше, за кореневою морфемою, наприклад: *'das Verständnis – das Unverständnis'*, *'die Organisation – die Desorganisation'*, *'die Anwesenheit – die Abwesenheit'*, *'die Handschrift – die Maschinenschrift'*.

Деякі вчені висловлюють думку щодо визнання тестом на антонімічність слів у рамках парадигматики ідеї заперечення [4, 5, 10]. При цьому традиційна назва антонімів може зберігатися лише за тими розрядами слів, у номінації яких експліцитно присутні заперечення.

Ми гадаємо, що вибіркового характеру антонімічним протиставленням у системі мови надає, перш за все, факт протилежності лексичних значень мовних одиниць. Заперечення – одна зі сторін протилежності, наряду зі ствердженням: «Позитивне та негативне – це сторони протилежності, які стали самостійними» [2, с. 48]. Отже, заперечення – невід'ємна характеристика антонімічних пар: один антонім заперечує інший.

Зважаючи на інтенсивність міри прояву антонімічності, вираженої парами слів протилежної природи, антоніми видається можливим розділити на протилежні ('die Tugend – das Laster', 'der Segen – der Fluch', 'die Achtung – die Verachtung'), та суперечні ('die Tugend – die Untugend', 'der Segen – der Unsegen', 'die Achtung – die Nichtachtung'). При цьому, як бачимо, суперечні антоніми на *un-* та *nicht-* характеризують послаблення якості, відсутність того, що позначається першим членом антонімічної опозиції. В той же час опозиції першого порядку на зразок ('die Tugend – das Laster', 'der Segen – der Fluch', 'die Achtung – die Verachtung') більш чітко ідентифікують протилежне поняття. В силу цього протилежні антоніми за ступенем антонімічної протиставленості завжди сильніші за суперечні.

Опозиції, у складі яких є словотвірні антоніми, марковані заперечними формантами, так само, як і опозиції різнокоренових антонімів, демонструють відношення протилежності та імплікацію заперечення. Проте такі характеристики репрезентує, скоріше, не власна семантика словотвірних антонімів, а особливості їх співвіднесеності з семантикою протилежних їм членів опозиції. Кореляції такого типу виражають неповнозначні протилежності, в результаті чого семантичні опозиції набувають асиметричного характеру: правий член виражає незавершену міру якості, властивості і т. ін. у порівнянні зі значенням симетричного члена опозиції: 'die Freude – die Unfreude', 'das Ich – das Nicht-Ich', 'die Ehre – die Unehre'. Гіпотетичної повнозначності така протилежність могла б набути, якби мовні одиниці, що її виражають, були трансформовані зі статусу слів-ономатем у статус слів-синтагм, тобто у мовленні. Антонімія за таких умов розглядається не як іманентна властивість слів-антонімів, яка лише проявляється у мовленні, а і як явище, яке виникає у мовленні, як продукт операції заперечення в умовах перетворення неповного заперечення в повне.

Таким чином, виявляється, що:

- структурні критерії антонімічності слів є релевантними лише по відношенню до лексичних одиниць, які включають спільні компоненти структури. Такі компоненти виступають інтегральними ознаками, які підводять пару антонімічних слів під спільне поняття;

- структурними маркерами антонімічності слів будемо вважати наявність у структурі одного з членів антонімічної пари, або у структурі обох протичленів опозиції словотвірних показників антонімічності. Словотвірна антонімія передбачає антонімічні відношення між похідним та мотивуючим словом та між окремими словотвірними засобами та моделями. Функцію структурних показників антонімічності виконують суфікси, (напівсуфікси), префікси (напівпрефікси) та антонімічні компоненти у складних словах;

- семантичне заперечення є інгерентною характеристикою антонімів: один антонім заперечує інший. При цьому формальне заперечення, яке виражається словотвірними показниками, не є обов'язковим для існування відношень протилежності між словами.

Парадигматичність антонімічних одиниць охоплює як формальні, так і змістові показники. Члени антонімічних опозицій пов'язані між собою відношеннями «перехрещення»: об'єднані спільними семами та протиставлені диференційними, особливістю яких є їх протилежність за змістом. Виявленню такої ознаки традиційно служить компонентний аналіз основних, узагальнених значень слів.

Семантичні критерії антонімічності. Як відомо, значення – це абсолютна характеристика мовних одиниць, їх субстанціональна риса, яка існує в якості реалізації здатності людської свідомості до відображення окремих фрагментів та реалій довколишньої дійсності.

Протилежне значення у рамках парадигматики видається можливим класифікувати як антонімічне значення, оскільки воно є інваріантною ознакою виключно антонімічних мовних одиниць.

Антонімічне значення – це значення, яке асоціативно співвідноситься зі своїм антиподом за принципом протилежності окремих складових семантичної структури. Воно є потенційною характеристикою слова, яка проявляється у мовленні, реалізуючи можливість синтагматичного плану.

Результатом взаємодії одного антонімічного значення з іншим виступає антонімічна диференційованість значущостей номінативних одиниць.

«...Для визначення значущості слова недостатньо констатувати, що воно може бути співставлене з тим чи іншим поняттям, тобто, що воно має те чи інше значення; його необхідно, крім того, порівняти з подібними йому значущостями, тобто з іншими словами, які можна йому протиставити» [7, с. 148]. Отже, у структурованій системі будь-який елемент має певну значущість не через свою фізичну субстанцію, не сам по собі, а в оточенні інших елементів.

Суть семантичних значущостей полягає у диференціації значень: «Значущість несе диференційну інформацію... вона ... становить реальний семантичний компонент, хоча й такий, що виділяється в структурі значення тільки в межах тієї чи іншої семи» [8, с. 114]. Іншими словами, семантичні значущості – це структурні компоненти значення, які визначають його статус у семантичній системі мови (в парадигмах, синтагмах тощо).

Оскільки під значущістю слід розуміти «... відношення між знаками як по горизонталі (синтагматика), так і по вертикалі (парадигматика)» [7, с.147], то, на нашу думку, антонімічну значущість можна кваліфікувати як один із видів парадигматичних значущостей, адже вона детермінується реляційними властивостями антонімічних одиниць.

Антонімічна значущість виникає як результат системотвірних функцій словесних опозицій антонімів. Так само, як і антонімічні значення, антонімічні значущості відображають реалії об'єктивної дійсності, тобто зумовлені природою та властивостями предметів номінації. В них фіксуються явища протилежності речей та понять.

Якщо антонімічне значення – категорія відносна, оскільки антоніми не можуть існувати окремо, самі по собі, без свого антиподу, то антонімічність значущостей – категорія абсолютна. Вона існує незалежно від

характеру та виду семантичних протиставлень. У той же час абсолютний характер антонімічності можна вбачати лише у межах конкретного випадку протиставлення антонімів. Зміна їх значень може привести до зміни характеру протилежності: пор.: *'die Freude – der Kummer'* (повна протилежність) та *'die Freude – die Unfreude'* (неповна, «пом'якшена» протилежність).

Системний підхід до виділення антонімів як парадигматичних одиниць базується на двох положеннях: по-перше, вони об'єднуються у парадигми на основі подібностей та відмінностей; по-друге, подібності та відмінності стосуються, у першу чергу, сфери семантики.

Як було встановлено раніше, в залежності від специфіки співвідношень між інтегральними та диференційними компонентами семантичних протиставлень розрізняють такі види опозицій:

- опозиція тотожності;
- привативна, або опозиція включення;
- еквіполентна, або опозиція протиставлення;
- диз'юнктивна, або опозиція виключення.

На основі компонентного аналізу значень слів-антонімів, їх опозиції видається можливим класифікувати як еквіполентні, виражені формулою: АБВ – АБГ, де АБ – спільні компоненти значень, а елементи В та Г – ті компоненти, якими ці значення протиставляються. Спільні семи антонімів – це інваріантні величини, які носять досить абстрактний характер. Особливістю специфічних сем антонімів є їх протилежність.

У семантичній структурі слів-антонімів роль інтегральних сем відіграють, по-перше, категоріально-граматичні семи (грамеми), напр., сема «ознака» у прикметників, сема «дія» у дієслів, сема «істота», «предмет», «явище» та ін. у іменників і т. д., і, по-друге, категоріально-лексичні семи, як наприклад, сема «період життя» у значеннях антонімів *'die Jugend – das Alter'*, сема «напрямок руху» у семантиці антонімів *'der Start – die Landung'*, сема «місцезнаходження» для слів *'der Oberkiefer – der Unterkiefer'* і т. д.

Категоріально-лексичним семам підпорядковані інші, менш загальні семи, які прийнято називати диференційними. Саме диференційні семи надають специфічності семантиці мовних одиниць, а у випадку взаємної протилежності створюють можливість співвідносити слова по лінії антонімічності. Наприклад: *'die Schnelligkeit – die Langsamkeit'* (диференційна сема «такий, що відбувається за короткий відрізок часу») протиставляється диференційній семі «такий, що відбувається за тривалий відрізок часу» за принципом полярності).

Іноді для адекватного аналізу семантичної структури слів-антонімів окрім семного аналізу може застосовуватися метод розгорнутих аналітичних визначень, які складаються із двох частин: ідентифікатора та словесних конкретизаторів, тобто ознак диференційного характеру, наприклад: *'der Sturzregen'*: «дощ» (ідентифікатор) та «сильний» (словесний конкретизатор) – *'der Sprühregen'*: «дощ» (ідентифікатор) та «слабкий» (словесний конкретизатор). Як бачимо, ідентифікатор заключає у собі найбільш загальні, родові ознаки того поняття, яке об'єднує собою слова, що протиставляються. Спільність

родової ознаки виключає можливість співвіднесення слів по лінії антонімічності, якщо значення таких слів не є пов'язаними між собою одним поняттям.

Нерідко спільна родова ознака знаходиться у «прихованому» вигляді, не має досить конкретного вербального позначення. Порівняємо: *'die Nähe – die Ferne'* (дистанція), та *'das Pech – das Glück'* (?). Проте, як виявляється, присутність спільного поняття у випадку співставлення протилежних значень обов'язкова: протилежність передбачає як максимум відмінностей, так і спільний, узагальнюючий критерій. Відсутність однослівного вербального вираження такого критерія пояснюється тим, що час від часу наша свідомість та мова «...затримуються на рівні ...більш конкретного і відчують труднощі в усвідомленні загального, більш абстрактного цілого» [3, с. 461].

Тип зв'язку між двома протилежними значеннями слів-антонімів нагадує принцип гіперонімо-гіпонімічних відношень: значення є опозитивними за диференційними ознаками на нижчому рівні співставлення, як гіпоніми, та зближені на верхньому рівні узагальнення у спільному родовому понятті, як гіпероніми.

При співставленні антонімічних опозицій різних семантичних типів виявляється, що лексичні (однослівні) найменування родових понять (ідентифікаторів), як правило, відсутні у випадку контрадикторних протиставлень (*die Wahrheit – die Lüge*), і частіше, хоча й не завжди, мають місце при кількісних (градуальних) протиставленнях: *'die Pracht – die Bescheidenheit'*; *'die Pracht – die Armut'*; *'die Pracht – das Elend'* = «матеріальний чи фінансовий стан» або ж *'die Wärme – die Kühle'*; *'die Wärme – die Kälte'*; *'die Wärme – der Frost'* = «температурний стан» і т.ін.

Як відомо, окрім категоріальних та диференційних сем, значення деяких слів можуть включати ознаки, що мають характер потенційних сем. При ізольованому розгляді слів, поза їх вживанням у мовленні, потенційні семи не є визначальними для формування протилежності значень лексичних одиниць. Але інколи, як то у вторинних або переносних значеннях слова, а також за умов специфічного вживання, потенційні семи можуть актуалізуватися, створюючи ефект антонімічності. Наприклад:

Für einen Charakter wie Peachum bedeutete aber «in eines Mannes Hand sein» das gleiche, was für ein Kaninchen bedeutet, in der Hut eines Pythons zu sein (Brecht В. «Dreigroschenroman»).

У значенні лексеми *'Kaninchen'* наводиться презирливо-емоційна сема «жертва, беззахисна, слабка натура», внаслідок чого вона протиставляється як протилежна лексемі *'Python'* з оказіональним значенням «сильна істота, хижацька натура».

Взяті самі по собі, без контексту, вказані слова не демонструють антонімічного зв'язку, оскільки співвідносять далекі поняття, не зближені семантично. Але завдяки мовній ситуації, що викликає у свідомості людини асоціації певного змісту, вони виявляються полярно протиставленими одне одному. У лексичних значеннях таких слів можна віднайти частково протилежні ознаки («жертва» – «хижак»), але вони аж ніяк не будуть вичерпувати ні всього об'єму значення, ані його диференційних сем. Потенційні семи, становлячи конотаційну периферію семан-

тики таких мовних одиниць, виступають як конкретно-символічне уявлення про пару протилежних ознак. «...Абстрактна антитеза ознак усвідомлюється через конкретні образи їх носіїв...» [3, с. 461]. Багаточисельні інші ознаки речей, які б заважали дихотомічному протиставленню понять, при цьому не враховуються.

З огляду на вище сказане, семантичними маркерами антонімічності є:

- наявність у семантиці антонімічних пар спільної семи протилежності або компоненту крайнього заперечення;

- здатність мовних знаків викликати асоціації за принципом протилежності лексичних значень;

- основу для співставлення лексичних значень антонімів складають інтегральні семи. Вони вказують на ідентичні ознаки однієї і тієї ж субстанції. Диференційні семи виконують функцію поляризації значень антонімів;

- ядерний характер сем, які беруть участь у формуванні антонімічного значення веде до утворення антонімів, закріплених системою мови. Ситуативно обумовлене залучення периферійних компонентів семантичної структури слова до формування відношень протилежності є причиною узуальної незакріпленості антонімічних одиниць. Виникнення антонімічних зв'язків, які не відповідають мовній нормі, є ситуативно обумовленим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. С. Очерки по функциональной лексикологии / Ф. С. Бацевич, Т. А. Космеда. – Львов : Світ, 1997. – 392 с.
2. Гегель Г. В. Ф. Наука логики / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль. – Т.3, 1972. – 371 с.
3. Никитин М. В. Курс лингвистической семантики / М. В. Никитин. – С.-Петербург : Научный центр проблем диалога, 1996. – 760 с.
4. Новиков Л. А. Антонимия в русском языке (Семантический анализ противоположности в лексике) / Л. А. Новиков. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1973. – 290 с.
5. Михайлов В. А. Генезис антонимических оппозиций. (Антонимия и отрицание) / В. А. Михайлов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. – 79 с.
6. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля – К, 2010 – 844 с.
7. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию / Ф. де Соссюр. – М. : Прогресс, 1977. – 695 с.
8. Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи / И. А. Стернин. – Воронеж. : Изд-во Воронежского ун-та, 1985. – 172 с.
9. Müller W. Das Gegenwart-Wörterbuch: ein Kontrastwörterbuch mit Gebrauchshinweisen / W. Müller. – Unveränd. Nachdr. der Ausg. von 1998. – Berlin; New York : de Gruyter, 2000. – 580 S.
10. Paradis C. Antonymy and negation: the boundedness hypothesis / C. Paradis, C. Willners // Journal of Pragmatics 38.7, 2006. – pp. 1051–1080.

REFERENCES

1. Batsevych F. S. Essays on functional lexicology / F. Batsevych, Kosmeda T. – Lviv : Svit Publ., 1997. – 392 p.
2. Hegel G.W.F. Science of logic / G.W.F. Hegel. – M.: Misl Publ. – Vol.3, 1972. – 371 p.
3. Nikitin M.V. Course of linguistic semantics / M.V. Nikitin. – S. Petersburg : Nauchny zentr problem dialoga, 1996. – 760 p.
4. Novikov L.A. Antonyms in Russian (Semantic analysis of lexical opposites) / L.A. Novikov. – M. : Moscow State University, 1973. – 290 p.
5. Michailov V.A. Genesis of antonymous oppositions (Antonyms and negation) / V.A. Michailov. – L. : Leningrad State University, 1987. – 79 p.
6. Selivanova O.O. Linguistic encyclopedia / O.O. Selivanova. – Poltava : Dovkillya – K Publ., 2010. – 844 p.
7. Saussure F. de. Works on linguistics / F. de Saussure. – M. : Progress Publ., 1977. – 695 p.
8. Sternin I.A. Lexical meaning of a word in speech / I.A. Sternin. – Voronezh : Voronezh University, 1985. – 172 p.

Paradigmatic markers of antonyms

Movchan D. V.

Abstract. The article studies the paradigmatic characteristics of antonyms of modern German. The author singles out and analyses the formal and semantic markers of antonyms. The terms „antonymic meaning“ and „antonymic significance“ have been interpreted. The peculiarities of the relationship between antonyms and the category of negation have been revealed.

Keywords: *antonymy, paradigmatics, antonymic meaning, antonymic significance, negation.*

Парадигматические маркеры антонимии

Д. В. Мовчан

Аннотация. Статья посвящена исследованию особенностей парадигматической организации антонимических единиц современного немецкого языка. Автором выделены и проанализированы формальные и содержательные маркеры антонимичности. Интерпретировано понятия „антонимическое значение“ и „антонимическая значимость“. Раскрыт характер связи между антонимией и отрицанием.

Ключевые слова: *антонимия, парадигматика, антонимическое значение, антонимическая значимость, отрицание.*